

Yayili

8

LITIRICHA

DAGBANI LITIRICHA

Baŋsim yayili: Nolni Baŋsim mini Baŋsim Sabirili

PILIGU

Yayili ŋɔ yɛn dila alizama n-jɛndi baŋsim yay' sheli din be Dagbani nolni baŋsim mini baŋsim sabrili puuni. Di ni yooi yi tɛha zaŋ kpa kom bahibu din be nolni baŋsim puuni. Di ni tuui wuhi a ŋa anfaaninima mini di ni niŋdi shɛm. Alizama ni lahi jɛndi jɛma daanfaani mini jɛma daliri. Di ni kpaŋsi ya ka yi tɔhi ka di bɔ daliri sheli din che ka jɛma mali anfaani n-ti ya niriba. yayili ŋɔ nyela din kpa talahi n-ti ya Dagbani bɔhimbu ni ka kpini bɔhimbu yay' shɛŋa kamanı Adiini Bɔhimbu yayili. Yayili maa ni ti ya baŋsim sheli din kpa talahi ka yi baŋ yi kaya ni tada ni shɛba kaya ni tada. Yayili maa lahi tuui wuhiri ya kuyila Ghana ʒileya maa puuni. Yi ni di alizama n-jɛndi Dagbani kuyila. Yi ni lihi lahabal' shɛŋa n-jɛndi kuyila shɛŋa. Alizama dibu ni jɛndila kuyilli maa tuma. Yaha, yayili ŋɔ tuui wuhiri ya salinwayinli ni nyɛ sheli mini salinwayinli yaya. Yi karimba ni sɔŋ ka yi di alizama n-jɛndi salinwayinli yaya, ŋannima n-nyɛ niriba, yɛltɔyikpani, niŋsim ni niŋ pa taba shɛm, niŋsim ni niŋ luy' sheli polo, sasabira tɛha ni shɛŋa.

Zaŋ chan yayili ŋɔ ti yɛn naai, di tu ni a tooi

- Baŋ Dagbani kom bahibu biɛhigu (kpahi neei, fabila ni bahigu)
- Di kuyila alizama (tuma mini anfaani)
- Di alizama jɛndi salinwayinli yaya (shɛhira, niriba, yɛltɔyikpani, niŋsim ni pe taba shɛm, niŋsim ni niŋ luy' sheli polo, sasabira tɛha, ŋan pahi.).
- Vihi salinwayinli lahabali (yuli, yɛltɔyikpani, bachi gahimbu, litiricha biɛlima, ŋan pahi.)

Tɛha gahinda

- Kom bahibu nyela Dagbamba jɛma
- Kom bahibu malila yaya ata, ŋannima n-nyɛ: Kpahi neei, Fabila ni Bahigu
- Yɛltɔyikpani maa n-nyɛ lahabali ni jɛndi binsheli

- Nijsim ni niŋ luy' sheli polo n-nye lahabal' sheli din wuhiri lahabali ni niŋ luy' sheli mini saha sheli lahabali maa ni niŋ
- Sasabira tēha nyela tēh' sheli di ni zaŋ sabi lahabali
- Kuyila nyela din wuhiri nijsim' shēja ḥan yihiri nira biɛh' sheli n-kpehiri biɛh' sheli dabam ni, suhusayıŋgu sayı dee, azaaba, so' sheli di ni doli suhi, so' sheli di ni mali wuhiri ti suhu ni din beni, ḥan pahi.

KOM BAHIGU

Alizama dibu yen jendila yaya ata din layim leei kom bahibu biɛhigu. Di zaŋla kpahi neei, fabila ni bahigu maa n-tum tuma.

Bɔ N-lee Nyɛ Kom Bahibu?

Kom bahibu nyela kom booi bahi n-ti kpiimba bee ti yaannima. Di nyela Dagbandabba jema bal' sheli ban jema nyɛ Dagbandɔhili ni niŋdi shem. Ayim-Aboagye (1993: 165 din yina 1996:9) yeliya ni di nyela tuun' sheli di ni mali kom, dam bee bunnyurili m-boori bahiri tiŋgbani ni ka di nia nyela di kpahi neei kpimmba bee yaannima ka suhuri be sɔŋsim. Luy' shēja, bimbielima kamani shiŋkaafa ka di mali bahira kom. Kom bahibu tumdila tuun' sheli din kpa talahi Gbanzabilia tiŋgbana ni. Kom bahibu puuni, di boonila yaan' sheba di nya ka be be biɛhigu ni ʒia kam puuni. Daŋ kpamba mini Dagbandɔhili toondonima m-bahiri kom layiŋgu kamani zuyu pinibu, paya bɔbu, churi, kparigu yebu, ni layin' shēja ḥan ḥmani ḥa.

Tuma 8.1

Yulimi tiŋ' shēja dabam kom bahibu sinii shēja ḥan do gbumni ḥo. Sabimi a ni a ni nya kom bahibu biɛhigu shēja ka naan yi zaŋ a ni gbaai li shem m-mayisi lahabal' sheli din do gbumni ḥo.

Aŋkarinsi kom bahibu sinii : <https://youtu.be/X9wBlgwzHn4>

Kambonsi kom bahibu sinii : <https://youtu.be/ZNJ6Fw2-flk>

Kom Bahibu Biɛhigu

Kom bahibu biɛhigu nyɛla **kpahi neei, fabila ni bahigu.**

Kpahi neei

Yayili ŋɔ ka di kpahiri neeri ka booni kpiimba. Dun bahira kom maa piini booni Naawuni yuli, n-zaŋ tingbana wuna pa, noli wuna bee daŋ tihi, ka naan yi zaŋ yaannnim m-pa. kom bahibu puuni, kpahi neei nyɛla din tumdi Naawuni bee kpiimba boligu bee dunoli kpahibu tuma m-baŋsi ba. Shehira, din do gbumni ŋɔ nyɛla Dagbamba ni kpahiri neeri kpiimba shɛm Dagbandɔhili jɛma ni.

Kpiefilana Naawuni, A kom m-bɔŋɔ!

Daboli ŋɔ lana, a kom m-bɔŋɔ!

M ba Sibiri, yiyisi deegi a kom.

A yi neei nyin neei a ba Danaa.

Ka o gba neei ti yaba Bidira.

Yi saa kom m-bɔŋɔ.

Lahabali maa

Kom bahibu lahabali nyɛla din wuhiri daliri shɛli zuyu di ni bahira kom maa. Dimbɔŋɔ ni tooi nyɛ suhugu bee payili. Yayili ŋɔ ni, ŋun bahiri kom ŋɔ yɛrila wuna daliri shɛli din che ka di paari ba m-bɔri ni bɛ be be sani layin̄gu maa saha. Kpe ka ŋun bahiri kom maa suhiri bɛ gubu.

Bahigu maa

Yayili ŋɔ kom bahibu ni nyɛla din lo alikawuli ni di ni payi kpiimba bee wuna ni binshɛli yɔbu di yi niŋ ka bɛ ni bɔri shɛli niŋ. Ban bahira kom maa lahi nyɛla ban suhiri ni wuna yeli noli n-ti ninvuy' shɛba ban ban mali tɛh' bierɛ zaŋ chaŋ layin̄gu maa polo. ŋun bahira kom lahi suhiri toontibo wuna sani n-tiri ban be bier' suŋ biɛhigu ni. Saha shɛŋa, kamani kashi malij ni, binkɔrigili be yayili ŋɔ. Anfooninima ŋan do gbumni ŋɔ nyɛla kom bahibu saha shehira Ghana zuliya shɛŋa puuni.

Anfooni. 8.1: Lahabali din be kom bahibu puuni.

Anfooni ni yi luy' sheli polo na: https://www.researchgate.net/figure/Picture-showing-the-head-of-the-brides-family-pouring-libation_fig1_334479271

Anfooni. 8.2: Kpahi neei maa.

Anfooni ni yi luy' sheli polo na: <https://www.artwatchghana.org/libation-art-in-art-of-ghana-linking-the-unlinked/>

Bimbɔr' shεŋa di ni mali bahiri kom

Di ni mali binsheŋa m-bahiri kom waliya zuliyana puuni amaa ɳa shεŋa n-nyε ɳmambuyibila, kom, kpukpaliga dam, shiŋkaafa, dam, zim ni kɔpu sheli din nyε gilaasi.

Anfooni. 8.3: binshεŋa di ni mali bahira kom.

Di ni yi luy' sheli polo na: <https://web.facebook.com/photo/?fbid=822500569160239&set=pcb.82250078249351..>

Tuma 8.2

Wuhimi yu' sheli di ni mali tiri ɳun bahira kom a ya ka zaŋ a labisibu n-wuhi a kpe' so ɳun yi tiŋ' sheli dabam na.

Kom Bahibu Daanfaani

Kom bahibu kamani jema bal' shεŋa nyεla din mali anfaani n-ti ɳun bahira kom ka ɳa do gbumni ɳɔ:

- i. Di jemdi Naawuni
- ii. Di jemdi noli wuna mini kpiimba
- iii. Di layindi ninvuy' sheba ban wumdi ni bε ni layim pili sheli
- iv. Di nyεla deen' sheli din mali nolini baŋsim tumdi tuma
- v. Di nyεla din wuhiri kaya mini taarihi baŋsim
- vi. Di nyεla jema din jemdi tiri dɔyim bee zosimo ɳun kuli sokam ya
- vii. Di nyεla luy' sheli di ni bɔhindi bachi pala
- viii. Di che ka niriba diri alizama viεnyεla

Tuma 8.3

1. Zaŋmi a maŋmaŋa bachiñima n-wuhimi kom bahibu daanfaani ka zaŋ a labisibu n-wuhi karinduu maa
2. Wuhimi layingu dibaayi sheŋa ni di ni bahiri kom a ya polo. Zaŋmi a labisibu n-wuhi a taba.

Tuma 8.4

1. Yulimi YuuTupu sinii n-jendi kom bahibu ni: <https://www.youtube.com/watch?v=X9wBlgwzHn4&t=19s>
2. Buyisimi neen' sheŋa ŋun bahiri kom maa ni ye.
3. Bolimi binyera ata sheŋa di ni daa zaŋ tum tuma kom bahibu maa ni.

Tuma 8.5

Kpamiya bɔŋ din mali karimbibihi 4-5 karinduu puuni, diɛmmiya diɛma ka di jendi kom bahibu. Ninvuy' yino tu ni o bahira kom ka ban kpalim sɔŋda. Sabimiya li ka bɔhim li pɔi ka naan yi zaŋ li tum tuma diɛma maa puuni. Che ka kpahi neei, lahabali ni bahigu zaa ne n-doya vienyela. Malimi shili n-diɛm li karinduu maa puuni!

KARIMBU DIN YELIMA

1. Dzata, E. (2022). Theological and Philosophical Significance of Libation (Traditional Prayer) Among Indigenous Mafi-Ewe People of Ghana. Indiana Journal of Humanities and Social Sciences, 3(9), 57-63. [https://indianapublications.com/articles/IJHSS_3\(9\)_57-63_63355503c7fa44.50663845.pdf](https://indianapublications.com/articles/IJHSS_3(9)_57-63_63355503c7fa44.50663845.pdf)

KUYILA

Tεha bɔhigu:

Wula ka ti be a a yi kɔŋ a dɔyim?

Bɔ N-lee Nyε Kuyilli?

Di nyεla yil' sheli din fabinda di bahi bahindi din yiini doli kuli bee ku' malima ni. Di lahi nyεla yil' sheli din yiini n-kumdi kuli ka wuhiri nandahima. Kuyilli nyεla din yi yεltɔyitayimalisi ni na. Kuyilli lahi nyεla din ni tooi zaŋ sheli m-payi kum. Kuyila nyεla din yihiri kum biehigu ni n-kpεhi kalinsi biehigu ni.

Kuyila tuma

Gbansabila tiŋgbana kaya puuni, kuyila mali tuma pam. Da tuma maa sheŋa n-nyε;

1. Di mali kuhiri kuli.
2. Di mali chεbisiri kum
3. Di mali li tiri lahabali
4. Di mali zaani kum zaani n-suhiri binsheli n-tiri kum
5. Di mali li wuhiri binsheli din be suhuni.

Kuyila daanfaani

Dan do gbumni nyεla kuyila daanfaani sheŋa;

1. Di nyεla puhigu mini jilima n-ti kum
2. Di nyεla din gbundi niŋsim din pun niŋ gari mini din na niŋda, ban ne mini ban kani
3. Di zaŋdi li tayiri deeri di ni kɔŋ binsheli
4. Di wuhiri daŋ shεbu din yεn che ka di bi ɣma
5. Di nyεla suhigu n-ti ɣun kani maa

Anfooni 8.4: Performing a dirge: Source: Atenteben (2023)

Tuma 8.6

A mini a zo layimmi n-di alizama zañ jëndi ïjun bahiri kom maa ni ye neen' shëja Anfooni Figure 8.4 din do zuysaa puuni.

Tuma 8.7

Bëhimi a karimba ka o ti a kuyila ñan sabi doya shëhira. A mini a kpee vihimi kuyil' shëli a karimba ni ti a maa.

Tuma 8.8

Yulimi sinii shëli din do gburri maa ka zañ a ni kpahim binshëli wuhi karinduu maa zaa.

Ðun yiini kuyilli sinii:

https://www.youtube.com/watch?v=M3_r-09Mf4E

Tuma 8.9

A mini a taba niriba ayi bee ata layimmi n-di alizama n-nya wula ka sinii maa ni tooi sœñ bee n-ku tooi sœñ a zañ chañ di ni yëñ tooi che ka a sayi ti a ni kœñ binshëli.

Tuma 8.10

Dimi alizama n-jendi kuyila ni yiini shem a ya. Zañmi a ni mali sheli n-wuhi a taba.

KARIMBU DIN YELIMA

1. Kpemi kpe n-ti karim kuyila yeltoya m-pahi: <https://poemanalysis.com/poetic-form/dirge/>.

Salinwayinli Yaya

Salinwayinli

Salinwayinli nyela bañsim sabirili yay' sheli din yam pam. Di wuhirila sabbu kam din doli alizama mini zuliya yeltoya zalisi. Salinwayinli maa dolila girama mini sintayisi zaligu vienyelinga ka yirina kamani alizama la. Di bi doli kumsi kum pa taba. Di kuli tirila lahabali zañ chañ bañsim sheli, teh' sheli, ni salima polo zañ ti ninvuy' so ñun karinda.

Tuma 8.11

Kahigimi sabbu din nyel salinwayinli a mañmaña milinsi puuni ka zañ a labisibu maa m-mayisi a karimbikpee dini.

Salinwayinli yaya

Ninvuy' so ñun salinli puuni: Daadam kam, biñkobigu, bee binnamdili kam di ni zañ tum tuma litiricha tuma ni. Salinli maa dolila alizam' sheli mini biñh' sheli din be ninvuy' sheba ban be salinli maa ni sunsuuni. Ninvuy' sheba ban be salinli puuni kpa talahi pam salin' vielli puuni, ka salinli maa me n-gili ninvuy' so maa m-mali tuma zañ chañ salinli maa puuni yela ni niñdi pari taba shem polo bee ñuna n-nya nahingu zañ chañ salinli maa puuni yel' shenja din niñdi pari taba maa puuni. Ninvuy' so salinli maa ni me n-gili maa n-nye salinli maa zuyu ka ninvuy' so ñun tuhi salinli maa ni me n-gili so maa mi nyel salinli maa ni ka ninvuy' so ñun mi be salinli maa yayili kam tayirimi doli yel' palli kam din niñdi salinli maa ni.

Yeltøyikpani: Dimboñjo nyela hañkali sheli salinli maa bee lahibali maa ni ȝira, shehira kamani suyulo, nodeeo, bee suhupielli. Salinli ni tooi lan mali yeltøyikpan' shenja pahi ka di soñdi kahigiri salinli maa yelikpan' zuyu maa.

Niñsim ni niñ luy' sheli: Dimboñjo n-nye salinli maa niñsim shee. Di chañ ti gbaala lahibali zañ kpa salinli maa ni niñ luy' sheli mini saha sheli, ni salinli maa ni yeri sheli yela (biñhigu, kurumbuni lahabali, kaya ni taada bee ȝilieli polo). Niñsim ni niñ luy' sheli gbaala saha, luy' sheli, ȝilieli biñhigu, biñhigu ni be shem, ni din pahi salinli maa ni niñsim ni niñdi luy' sheli maa ni.

Yela ni niñ m-pe taba shem: Dimboñjo nyela yela ni niñ m-pe n-doli taba shem salinli ni. Di wuhirila teh' mini niñsim ni niñ m-pe taba shem salinli ni. Di

niñdimi doli zabili, niriba yi ti tuhiri taba, ni yelimuyisira saha. Di ni tooi nyε niriba ni yu sheli ka di niñdi doli taba yimbayimba bee ka di kuli che n-gabi taba ka tayibutayibu sheña nira ni bi tēhira beni.

Sasabira ni nya li shem bee n-tēhi shem: Dimbeñε nyεla yay' sheli din yuuni yelizuyu maa mini salinli maa zaa. Sasabira ni nya li shem maa kahigirila tēh' sheli puuni salinli maa ni sabi maa. Di ni tooi sabi ka di nyεla sasabira maa nuu bela din niñdi salinli maa ni maa bee ka sasabira maa za kpaña sa ka yeri din niñdi salinli maa ni. Bachizaana din zaani ninvuy' yino zaani maa n-nyε n, mani, m ka din zaani ninvuy' sheba zaani mi nyε o, bε, ḷuna, ni bana.

Biehigu: Biehigu maa nyεla sasabira maa ni bɔri ni o zañ bieh' sheli wuhi ban karinda maa. Di nyεla biehigu din nyε muysisigu bee nyayisim nambu ka di nyεla o yεn zañla anfoon, yεla ni na niñdi shem saha sheli, binyera, tēha bee binyera ni niñdi shem ni yεl' sheña m-pahi nijsim ni niñ luñ' sheli maa. Di ni tooi nyε suhugarigu, nasaridibo, nyayisim, tahama bee alobo.

Tuma 8.12

A mini a karimbikpee lajimmi taba n-zañ yeltɔya biela m-buyisi sabbu din nyε salinwayinli yaya maa diba anahi. Zañmiya yi ni vihi nya yεl' sheña maa n-wuhi karinduu maa zaa.

Tuma 8.13

Yelimiya yi karimba ka o tin ya sabbu din nyε salinwayinli. A mini a kpee sunsuuni, karimmiya salinli maa ka vihiya yay' sheña din be di ni. Timya shēhira din yi salinli maa ni na ka di zani yi wuhi shem maa nyaanja. Zamzam a ni yuli li shem maa ni a karimbikpee.

KARIMBU DIN YELIMA

1. Agyekum, K. (2013). *Introduction to literature (3rd ed.)*. Adwinsa Publication.

Salinwayinli Vihibu

Tuma 8.14

Yi pun bōhim yay' shēja din layim taba n-nam sabbu din nyē salinwayinli. Di diba ala ka a lee ni tooi tee? Di zaa yiyisila diba ayōbu.

Bōzuyu ka di zay' yini kam kpa talahi.

Sabbu din nyē Salinwayinli Vihibu

Sabbu din nyē salinwayinli vihigu nyela karimbu, bañbu ka tooi gbaai gbaari mañli zañ kpa sabbu maa lahabalikpani, sabirinuu, yeltøyiniyima zañ tum tuma mini yeltøy' shēja din pa yeltøyiniyima nti pahi litiricha bielima zañ tum tuma polo. A yi vihiri sabbu din nyē salinwayinli, sodolisi ḥo simdi ni a doli ḥa:

SODOLISI	BUYISIBU	YEL' SHĒJA DIN YEN SŪJ
1	Sabbu ni jendi binsheli/laabalikpani (Bō)	Bō ka piibu maa lee jendi? Yeltøyikpana maa n-nyē dinnima? Zañmi sabbu biela n-kolivaa.
2	Yeltøyikpani bee di ni jendi binsheli (Wula)	Bō n-lee nyē sasabira maa tuuli nia?
3	A ni nya li shem be n-téhi shem	Duni n-lee yeri yeltoya? Duni n-lee wumda? Dun yeri yeltoya maa nyela sasabira maa 'kukoli' bee salinli maa ni niriba ni yino?
4	Ninsim ni niñ luy' sheli (Ya polo mini Bō saha)	Bōnima n-lee tiriti wuhiri luy' sheli mini saha sheli sabbu maa ni? Yuli m-bo shéhiranima n-zani di nyaanya. Wula ka niñsim ni niñ luy' sheli maa lee sōj yeltøyikpani maa?

SODOLISI	BUYISIBU	YEL' SHƏŞA DIN YƏN SƏJ
5	Sasabirinuu (Wula)	<p>Yulimi di ni pe n-doya shəm mini kukoli maa.</p> <p>Bachi bal' dinnima ka sasabira maa lee zaş tum tuma? Yəltəya maa tiri jilima bee di bi tiri jilima?</p> <p>Yuli m-bo sasabira maa ni zaş sabbu bibahira n-tum tuma shəm mini yəltəya ni pe n-doya shəm.</p> <p>Alizama di n-ti taba beni? Di be kəŋkəba?</p> <p>Anfoonı bal' dini ka o lee zaş tum tuma?</p> <p>Subbu maa kukoli mini biehigu lee nyəla bə? Wula ka di lee wuhi? Wula ka kukoli maa lee kpini yəltəyikpani maa bee di ni jəndi shəli maa?</p>
6	Litiricha Biəlima	Yulimi m-bo litiricha biəlima sabbu din nyə salinwayinli maa puuni kamani zaşbuysi, zaşəmahindi, zaşzalizaani, suhuni anfoonı, yəliżeei, mahiyəli, ni din pahi.

Tuma 8.15

1. Yəlimiya yi karimba ka o tin ya sabbu din nyə salinwayinli. Layimmiya niriba ayiyi, karimmiya sabbu din nyə salinwayinli maa ka yuli m-bo din doli ŋə na:
 - a. Salinli puuni niriba
 - b. Nişsim ni niş luy' shəli
 - c. Yəltəyikpani
 - d. Sabbu ni jəndi binshəli/lahabalikpani

2. Zaŋmiya yi ni vihi nya yel' shɛŋa maa n-wuhi karinduu maa zaa ka yi layim n-zamzam li.

Tuma 8.16

Bɔna puuni karimmiya salinwayinli buku (salinwayinli maa sabbu maa tu ni di yila salin' shɛŋa bɛ ni gahim n-niŋ Ghana zuliya yeltɔya puuni maa). Kolivaai lahabal' sheli a ni karim maa ka vihi nya kamani litiricha biɛlima diba ata laasabu ni di ni sɔŋ biɛhigu bee yeltɔyikpani maa shɛm ka yi Zamzam li yi bɔna maa puuni.

Karimbu din Yɛlima

1. A yi bɔri ni a karim pahi zaŋ kpa litiricha biɛlima polo, nyin kpɛm din do gbunni ɪɔ ni.
2. <https://youtu.be/JaYPoeMJEcg>.
3. Understanding Prose in Literature: A Comprehensive Guide (daisie.com)
4. Prose - Examples and Definition of Prose as a Literary Device (literarydevices.net)

LABILIHİ BƏHİSİ

8.1: Kom bahibu

1. Bə n-lee nyə kom bahibu?
2. Kom bahibu ni, daliri dini zuyu ka bə lee kpahiri neeri wuna?
3. Sabi wuhi ‘lahabali’ din be kom bahibu ni ni za n-ti shəli.
4. Buyisimi kom bahibu naabu ni lahibali maa gburri ni nyə shəli.
5. Bolimi neen’ shənə bə ni mali tumdi tuma kom bahibu ni.
6. Sabimi niriba ata shəba ban ni tooi bəhi kom a ya sənə.
7. Wuhimi daliri zay’ yini din che ka kom ni tooi bəhi ni bə yəli noli n-ti nira.

8.2: Kuyila

1. Bə n-lee nyə kuyilli? Zaŋmi a maŋmaŋa bachinima n-kahigi li.
2. Duni n-lee yiini kuyilli?
3. Sabimi kuyilli tuma diba ata.
4. Bə saha ka bə lee yiini kuyila?
5. Sabimi kuyilli daanfaani diba anu. Piimi di puuni diba ata n-zaŋ a maŋmaŋa bachinima n-kahigi kpe puuni.

8.3: Salinwayinli yaya

1. Bənima n-lee nyə salinwayinli yaya?
2. Vihimi nya salinli puuni niriba bal’ shəba ban kpa talahi.
3. Bə n-lee nyə salinli maa yəltəyikpani?
4. Vihimi nya yəltəyikpan’ shənə din ni tooi nya salinli ni.
5. Waliginsim bə n-lee be ninvuy’ so salinli ni me n-gili mini salinli ni bi me n-gili so sunsuuni?
6. ‘Sasabira ni təhi shəm’ gburri lee nyəla bə sabbu din nyə salinli puuni.

8.4: Sabbu din nyə salinwayinli vihibu

1. Sabimi yəl’ shənə di ni simdi ni a yuli bo a yi vihiri sabbu din nyə salinwayinli.

2. Buyisimi yel' shenja a ni sabi tuuli bɔhigu maa puuni maa diba ata biɛla.
3. Zaŋmi a maŋmaŋa bachinima m-buyisi litiricha biɛlima din doli ŋɔ na.
 - a. Kɔnsonanti yinsi kum pa taba
 - b. Zaŋbuŋsi
 - c. Mahiyeli
4. Karimmi salinli din do gbumni maa ka labisi bɔhisi ŋan doli li maa na.

Kunduj Mini Bubila

Bubila n-daa beni ka o yila ni daa zooi shem zuyu che ka o daa tɛhi ni o zoomi leei Bulaa ka ni tooi gbubi o maŋa. Lala zuyu, dahinsheli yuŋ ka biŋkɔbiri maa daa yi mɔri ŋubbu yɔyu ni be kuli ka o ma boli o, Bubila maa daa bi gbiligi nyayisi o ma ka kuli ŋubirila mo' baligu ŋɔ. Saha biela sunsuuni o ni daa ti wuŋi o zuyu, ka biŋkɔbiri maa zaa daa pun kuli.

O kɔŋko n-daa kpalm. Wuntaŋa daa lurimi. Shilinshi' wayila n-daa kuli be tiŋgbani ni lebiri ginda. Ka pɔhim mah' baligu ɜeri li ka di lebiri gindi ni vuri din mali dabiɛm mɔri maa ni. Bubila maa nii daa sɔhigimi ka o tɛhiri kunduj yɛriga maa yɛla. Ka o da pili zɔri gindi mɔyu maa ni ni nimmɔhi, n-kuhiri bɔri o ma shee. O daa na bi chay m-pirigi, tibɔŋ shee, Kunduj maa m-bala!

Bubila maa daa baŋya ni tahima lahi kani n-ti o.

O nii daa sɔhirimi ka o yeli, "Pahimi, m ba Kunduj, m mi ni a yɛn ŋubi ma mi. Amaa tuuli, pahimi suyulo yilimi yilli niŋ ma, m bɔrimi ni n wa waa ka di dari n yaa tariga."

Kunduj maa suhu daa yu yil' bil' sheli din yɛn yili ka o naan yi ŋubi Bubila maa, ka o daa to yil' nyayisili bahina ka Bubila maa ŋma n-yiyi ka jɔhijɔhi o napɔna ni ni nyayisim.

Ka di kuli nyɛla, biŋkɔbiri maa daa kuli chanila bielabiela n-kuni yiŋa polo. Zaawuni pɔhim baligu maa ni, Kunduj maa ni daa piɛbisi o noli kamani kalamboo la vuri daa chay katiŋa. Piékpara maa bahi daa yirigila be tiba. Be daa baŋ Kunduj ni yiini yil' sheli ka naan yi diri o chuyu, ka saha bihi sunsuuni, be daa pili n-guuri labiri mɔyu maa ni. Kunduj maa yilli maa daa fɔya saha bihi sunsuuni, ka o ni daa zɔri ka Bahi maa duri o napɔŋkpahi maa, o daa boli o maŋa jerigu o ni lebi kalambopiebira ni di tiyi Bubila nini maa, di ni daa simdi ni o niŋ shem nyɛla o tum o nakɔhigu tuma.

Miri ka a ti che ka binsheli ŋmaligi a tɛha ka che a nia ni nyɛ sheli.

Bəhisi

- a. Bañmi ninvuy' shəba ban be salinli maa ni niriba ata
- b. Bañmi luy' shəli polo nijsim maa ni niş salinli maa sabbu maa ni.
- c. Salinli maa yəltəyikpani n-lee nyə dini sabbu maa ni?

LABILIHI BOHISI LABISIBU

8.1: Kom bahibu

1. Kom bahibu nyela adua suhibu zaŋ ti ninvuy' so ɣun jemdii Naawuni n-doli Dagbandohili soli.
2. Wuna kpahi neei kom bahibu puuni nyela ni bε boli bε kpiimba mini tingbani wuna ka bε zaya labi bε polo na ka bε tooi zaŋ bε lahibali ni nyε sheli n-ti ba.
3. Lahabal' sheli din yirina kom bahibu ni n-nyε daliri sheli zuyu kom maa ni bahira. Dimboŋɔ ni tooi nyε suhigu bee wumpayibo.
4. Kom bahibu naabu ni n-nyε kom maa bahibu bahigu ka di nyela bε yεn zaŋ li mi puhi ka payi bε kpiimba/yaannima bee n-lo bε kpiimba/yaannima bee wuna maa alikawuli ni bε ni ti ba binsheli bε ni suhi bɔri binsheli maa yi niŋ n-ti ba.
5. Neen' shεŋa din be kom bahibu ni n-nyε kom, daam, bindirigu, taŋkpayu, ni kawaan' zim.
6. Ninvuy' shεba ban ni tooi bahi kom n-nyε dɔyirikpεma, tindana, bee tiŋa ni toondana.
7. So yi ti sɔyi n-tum tuumbieri tiŋa maa ni.

8.2: Kuyila

1. Kuyila nyela yil' shεŋa bε ni yiini kuyili.
2. Ʉun kani maa daŋ ni nira bee yaŋa.
 - Be kumdi li mi kum yi ti ku
 - Be mali li mi chεbisiri ɣun kpi maa
 - Be mali li mi tiri lahabali din kpa talahi
 - Di nyela so' sheli bε ni mali n-wuhiri bε suhugarigu ni nyε shem.
3. Saha sheli kum ni ku, kuli malibu ni, ni din pahi
 - Di nyela payibu mini jilima zaŋ ti ɣun kpi maa.
 - Di nyela so' sheli din mali din pun gari mini din na niŋda, ninvuy' shεba ban na be bε nyεvili ni maa mini ban pun kpi maa puha yoori taba

- Di nyela din sayiri tiri ni be shiri kɔŋ be nira
- Di wuhirila daŋ biehigu din she taba
- Di nyela din wuhiri bierim deebu zaŋ chan kum maa polo

Kahigibu ni tooi be kɔŋkɔba amaa di tu ni a kpaŋ a maya n-ti shəhira din wuhiri di ni kpa talahi shəm mini di ni ni tooi sɔŋ ban yiini kuyila shəm bee ban zɔri kuli shəm.

8.3: Salinwayinli yaya

1. Salinwayinli yaya maa n-nye ninvuy' so ɣun be salinli ni, nijsim ni niŋ luy' sheli polo, nijsim ni niŋ doli taba shəm, yəltɔyikpani, ni sasabira təha ni nyε shəm.
2. Ninvuy' so ɣun be salinli ni balibu n-nye lahabali ni me n-gili ninvuy' so mini ninvuy' so lahabali ni bi me n-gili.
3. Salinli yəltɔyikpani nyela salinli maa ni me tam yəl' sheli zuyu.
4. Yəltɔyikpan' shəŋa din be salinli puuni n-nye nira ni bɔhim sheli o bilim ni, zosimli, gaŋbu, ni diribarilim.
5. Ninvuy' so ɣun niŋdi binyera pam salinli puuni nyela ninvuy' so ɣun zoora ka tayira salinli maa ni amaa ninvuy' so ɣun bi niŋdi binyera pam salinli puuni bi zoora, n-ləbigira bee n-tayira salinli maa puuni zaa.
6. Sasabira təha ni nyε shəm nyela təh' sheli puuni salinli maa ni sabi.

8.4: Salinwayinli vihibu

Din doli ɣo na nyela labisibu buyisi zaŋ ti labilihi bɔhisi maa.

1. Yəl' shəŋa di ni tu ni nira zaŋ niŋ o təha ni salinwayinli vihibu ni n-nye sabbu maa ni pe n-doya shəm, yəltɔyikpani, sasabira təha ni nyε sheli, nijsim ni niŋ luy' sheli, ni sasabirinuu.
2. Binyera ata shəŋa di ni tu ni a yuli gbaai n-nyε
 - Salinli ni ɣiri lahabal' sheli/lahabalikpani chaŋmi ti gbaai gahimbu mini yəltɔyikpana maa ni jendi binsheŋa.
 - Yəltɔyikpani maa nyela sasabira maa nia kpani ni nyε sheli.
 - Sasabira təha ni nyε shəm kahigirila təh' sheli puuni salinli maa ni sabira.
 - Nijsim ni niŋ luy' sheli nyε salinli maa puuni nijsim ni niŋ luy' sheli mini saha sheli nijsim ni niŋ.

- Sasabirinuu nyela sasabira maa ni pe sabbu maa shem, kukol' sheli, yeltoya bal' sheja, sabbu bibahira zaq tum tuma ni anfooni sheja sasabira maa ni nam salinli maa ni.

3.

- Konsonanti yinsi kum pa taba nyela konsonanti yini kumsi ni yirina n-labiri yirina pa taba shem bachi bobili din pe m-pa taba zuyu piligu ni shem.
- Zajbuyisi nyela bina ayi zaq mayisi taba, kamani binyera ka di pala a yen zaqla bachinima kamani qmanila mini kamani n-tum tuma.
- Mahiyeli nyela bachi bee yeltoyijma' sheli be ni zaq buqisiri binsheli din ka jilima, din bi tuhi, bee din chihira ka di pa be ni buqisi li shem maa.

4.

- Sabbu din nye salinwayinli maa puuni niriba ata n-nye bubila, bulaa, kunduq, ni piekpara bahi.
- Saha maa daa nyela zaawuni wuntaja maa ni daa luri mori maa qubbu shee maa.
- Din doli qo na ni tooi nye di yeltoyikpana, 'zaqmi a zaya niq binsheli kam puuni a ni yen niq', 'niqmi binyera di niqbu saha', 'no' deebo', ni din pahi.

KUNDUVIHIRA

1. Abdul-Rahaman, M. (2014). The Artistry of Libation Prayer Text among the Dagbamba. MA thesis: University of Education, Winneba.
2. Adams, G. (2010). Libation text: Aesthetic of language of the Nae Wulomo's performance. African cultures and languages, 1, 45-56.
3. Ababila, J. A. (2008). A Structural Analysis of Farefari Libation Texts. Actes du Septiem Colloque inter-universitaire sur la coexistence des Langues en Afrique de l'Ouest (20-22 Octobre 2008). Pp 1-20.
4. Aku-Shika, R. (2021). The Structure and Style of the Ga Libation Text. Afribary. Retrieved from <https://afribary.com/works/the-structure-and-style-of-the-ga-libation-text>.
5. Ayim-Aboagye, D. (1996). Art, music and religious experience in libation pouring of Akan religion. Scripta Instituti Donnerianae Aboensis, 16.
6. Alembi, E. (2002). The Abanyole Dirge: Escorting. The dead with song and dance: University of Helsinki. Ph.D Dissertation.
7. Nsoh, E. A., Fusheini, A. R., Ababila, J. A. (2010). Aspects of Oral Literature in Ghana with Illustrations from Selected Languages. LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG
8. Ohwovoriole, F. (2004). Urhobo Dirges: Forms and Social Functions. University of Lagos. Ph.D. Thesis.
9. Kenedy M. M. (2007). Defining a literature. Educational Researcher, 36 (3), 139-147.
10. Meyer, B. J. (2017). Prose analysis: Purposes, procedures, and problems 1. In Understanding expository text, pp. 11-64. Routledge.
11. Agyekum, K. (2013). Introduction to literature (3rd ed.). Adwinsa Publication.

BACHIGAHINDA

- **Salinwayinli** nyɛla sabbu din yɛligi ka di nyɛla yɛltɔya mini satara zaŋ puuni n-zaŋ salim salinli.
- **Ninvuy' so ɻun be salinli ni** nyɛla daadam, biŋkɔbigu bee binshɛli salinli puuni.
- **Kuyila** nyɛla yil' sheŋa bɛ ni yiini kuyiya.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Translators

Name	Institution
Mohammed Abubakari Rashid	E. P. College of Education, Bimilla
Abu Amos	Zangbalun D/A JHS, Kumbungu
Mohammed Osman Nindow	UDS, Tamale

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes